

תגובה

לקונטרס חלזון התכלת

במשנת הראשונים

ישראל ראזענבערג
848-210-1494

פתיחה

הנני בא להעיר ולדון בקונטרס החדש "חלזון התכלת במשנת הראשונים". בראשונה יש לעמוד על מטרת הקונטרס והוא לדרוש בפירקא וליתן הדרכתו והזהרתו לכל אחד הרוצה לברר מצות תכלת בזה"ז, והוא שבידור כל דבר צריך להיות אך ורק מדברי הראשונים עצמם, וכמו שהאריך בהקדמתו. הוא כותב שם שאם יסתכלו בהיסטוריא בנסיון לברר הלכות, אז "לפעמים יש להם הברקה מקסימה אשר יכולה להביא בעקבותיה בלבול וטשטוש בהבנה ישרה בדברי הראשונים, וקלישות האמונה בצורך לבטל דעותינו לדבריהם הקדושים". עוד אחד ממטרות הקונטרס הוא כדי להגן על דורינו שלא נבא ח"ו לחלוק על דברי רבותינו מכח המציאות "כי מלבד עצם ההרס והאיבוד של חלק גדול ממסורת התורה שנוצר ע"י דעה כוזבת זו, הרי הוא שורש פורה ראש ולענה שעלולה מאד להביא בעקבותיה פקפוק בכל עיקר אמונתנו בקבלת ומסורת כל חלקי התורה שבע"פ". המחבר חושש מאד שרובם ככולם של אלו שהחזיקו בתכלת החדשה, כולל תלמידי חכמים רבים, מהם מגדולי רבנים כידוע, ירדו מדרך הנכונה ומדרך ישראל סבא בגלל שבססו עיקר דבריהם על דברים של מדע שאינם מתאימים לדברי הראשונים. הוא מסביר שדרך הזו מסוכנת מאוד וכו', ולכן דרש דרש מאמר נכבד בתחילת הקונטרס "בכבודם של רבותינו הראשונים", ולימד דעת את העם, רבנים ותלמידי חכמים, היאך צריכים לגשת ללמוד סוגיא דידן. וכן שמעתי ממנו וראיתי ממנו שמאוד רצה שיחקק ע"י אלו שמחזיקים בתכלת החדש בכתב דברים הללו, שעיקר ראיותיהם לתכלת החדש הוא ע"פ החזקת המציאות כנגד הראשונים וכאשר ישמע כן מהם, יוכל לפרסם קלונם בכך.

ולכן אתחיל במחאה להגן על "כבודם של רבותינו גדולי האחרונים", היאך יתכן שאברך בן דורינו ידרוש ויזהר ויוציא קונטרס תחת ידו לקפח דברי גדולי האחרונים אשר מפיהם אנו חיים, במסוה של "המחזיק במסורת ישראל סבא", כאשר מאות בשנים קודם שעלתה שאלה זו על הפרק, כבר קבעו כמה גדולי האחרונים והפוסקים שחלזון התכלת הוא הוא חלזון אשר קורין "פורפורה". כן כתב השלטי הגיבורים (על הלכות כלי מקדש פ' ט), והיעב"ץ (מטפחת ספרים פ"ד), והמקור חיים (או"ח סי' יח ס"ק ב), הרד"ל בפרקי דרבי אליעזר (פרק י"ח הגה"ה ה'), הג"ר שמשון רפאל הירש על התורה (דברים ל"ג י"ט), והתועפות ראם (ספר יראים מצוה ת"א), כל גדולים אלו כתבו בהדיא (או שכן מבואר מדבריהם) שחומט הזה הנקרא פורפורה הוא החלזון שממנו עושים תכלת (מלבד אחרונים רבים שכתבו להדיא שחלזון התכלת הוא חומט, כמו המהר"י כהן (חתן המהר"ל, בפי" על מדרש תהלים), תפארת ישראל (בהקדמתו לסדר מועד), התבואות הארץ (ח"ב פ"א), והמתנות כהונה והעץ יוסף (בדברים רבה), עבודה תמה (שער ה' דף נח). והאמונה בגדולת וקדושת אחרונים הללו הם היסוד הראשון לאלו המחזיקים בתכלת החדש, והמחבר הזה יודע את זאת, אך ס"ל שכל האחרונים הללו טעו. והענין פניו לדרוש שמי שמחזיק בדרכי גדולי אחרונים הללו הרי יש לחשוש שהוא עלול לכל דברים הנלווים הנ"ל, ועוד הוא מתפאר שכאילו הוא יודע הדרך הנכון, אוי לנו שכך עלתה בימינו.

ועוד אוסיף מחאה גלויה כי ידוע לרבים אשר הרבה מאוד תלמידי חכמים ורבנים וראשי ישיבות ופוסקים גדולים של דורינו, וגם מהדור העבר הסכימו שזהו התכלת הנכון, והיאך יעז פניו לדרוש להם שיהרו מלהמשך אחר דרכי הריפורמים ההולכים אחרי ההבל כנגד דברי רבותינו הראשונים שכל דבריהם כגחלי אש, אוי לנו שכך ראינו.

והנה לא זו בלבד שהמחבר ידע דברי גדולי אחרונים הנ"ל ושעשינו אותם עטרה לראשינו, עוד הוסיף המחבר לסלף ולשקר ולצייר להציבור לפתותם כדרך עוד אנשים מתנגדי תכלת שאינם מזכירים כלל בדבריהם דברי גדולי האחרונים הנ"ל ומשתדלים לצייר להציבור הקדוש שמחזיקי התכלת החדש הולכים בדרך הריפורמים. ואעתיק לשונו בהקדמה שלו "וכידוע הרבה מהעסק בסוגיא זו בא בגין הצעות שונות שנאמרו בדורות אלו" והיינו שמחבר מציע לפני הרבים טענה אחד למה החזיקו היום רבנים רבים ותלמידיהם בתכלת הפורפורה וזהו "בגין הצעות שונות שנאמרו בדורות אלו", וכי היעב"ץ, מקור חיים, שלטי הגיבורים, תועפות ראם, רד"ל, רשפ"ה, הם הצעות שונות שנאמרו בדורות הללו, אלא המחבר רצה לצייר שמחזיקי התכלת רבנים ותלמידיהם באו לידי אותו טעות של הריפורמים מחמת אנשי מדע. ולכן היה לו צורך גדול להדריך כלל ישראל היאך ללמוד הסוגיא בדרך הטהורה ושממילא יתברר שדבריהם אינם כהראשונים וע"פ דרך ישראל סבא.

אבל ב"ה יש כהיום אלפי תלמידי חכמים העוסקים בתורה על טהרת הקודש המחזיקים במסורת אבותיהם בקשר כל ינתק אשר בירו הסוגיא של מצות תכלת בימינו, ויצא להם שהחלזון הזה הוא בודאי או קרוב לודאי החלזון אשר צותה לנו הקב"ה לצבוע ממנו תכלת לקיים מצות ציצית. ורבים מהם הם ראשי ישיבות וגדולי הפוסקים אשר אימצו והחזיקו ידי אלו המפרסמים זאת, וקצת מהם באו בכתב כמו שיראה הרואה ב"קונטרס המכתבים", אך רובם ככולם לא באו בכתב, אבל רבים מהם ידועים לכל מבקש.

בתחילה כשיצא הקונטרס לא היה בדעתי לכתוב שום דבר כנגד זה, אך אחר שהוא ממשיך מאוד לפרסם דעתו ודברי תוכחתו, וחבירי וריעי הפצירו בי שלא להשיב ידי אחור, לכן לא אוכל עוד להתאפק מלהשיב בדברים קצרים.

והנני מגלה דעתי שח"ו לא באתי להתנגד לדברי ההסכמות שזכה הקונטרס להתעטר בהם, כי הם גדולי ישראל אשר כלל ישראל נשענים עליהם, ואדרבה מי שרוצה עוד כמה תשובות מרבנים חשובים אחרים המתנגדים לתכלת החדש יש לי קונטרס שהכנתי לצורך כל מי שרוצה, אך כדרכה של תורה הללו אוסרים והללו מתירים ורבים מאוד הם גדולי ישראל שהחזיקו בתכלת החדש, וכל דברינו רק לגבי המחבר שכתב הקונטרס ליתן הדרכה והשקפה למעשה לכל אלו שעוסקים בסוגיא זו, ואשתדל שלא להאריך, כי אם באתי להעיר על כל דבר שכתב הייתי צריך לכתוב ספר שלם. ובכלל לא נגע ולא פגע המחבר כלל בשום ראיות מדברי חכמינו חז"ל הקדושים גאונים וראשונים ואחרונים אשר ממנם נבנו ויסדו כל דברי המחזיקים בתכלת החדש, כי הגם שדן קצת בדבריהם, לא הביאם כלל בצורה הנכונה, והרוצה לעיין בזה יכול לדרוש מעל הקונטרסים שהאריכו בזה.

והנה ב"ה נתרבה מאוד בזה"ז הלימוד והעמל בסוגיות מצות תכלת, אך המעיין בכל הקונטרסים היוצאין בענין תכלת החדש יראה שכמעט אין שום חידושים בשום אחד מן הקונטרסים, בין אלו שיצאו בעד התכלת, ובין אלו שיצאו כנגד, כולם מחזירים על דברי חביריהם בדרך כלל, רק משנים דרך ההצעה וכדו', ומעט חידושים יש בהקונטרסים אשר בדרך כלל אינם מעלים ומורידים כלל מהקונטרס שהקדימם. וכן הוא בקונטרס זה רוב הדברים הם רק חזרה על כל שאר קונטרסים שיצאו, והדבר היחיד שרצה לחדש הוא להציעם לפני הציבור "בהשקפה הנכונה" וללמד דעת את העם "מה שלא עשה איש קודם לו", על כן אכתוב רק הערה פה והערה שם וכידוע "המעט יעיד על הכל".

העיר "נקודה חשובה" שרש"י בכמה מקומות במילת חומט ביאר שהוא "לימצא", היינו שיש לו נרתיק ובמילת חלזון המופיע כמה פעמים בש"ס לא ביאר רש"י שהוא לימצא, ע"ש מה שהאריך לתמוה ע"ז ומה שבנה ממנו. אך התירוץ פשוט כי מצינו שיש מהגאונים שפירשו מילת "חומט" שאינו שכלול היינו מין תולעת שיש לו נרתיק, רק כתבו שהוא מין חיה אחרת. ולזה בא רש"י לאפוקי שלא נאמר כאותו גאון רק כהסכמת רוב ראשונים, והדבר פשוט מאוד (וזהו הכוונה בלשון רש"י (חגיגה יא.) "חומט: אומר אני שהוא וכו'), משא"כ במילת חלזון לא מצינו בראשונים מי שיחלוק בפירושו ולכן לא הצריך לבאר כל כך (חוץ ממקום אחד, שגם שם יש פירוש ברש"י לאפוקי פירוש אחר מהגאונים שם, כמו שיתבאר להלן).

שם הערה כ"ב: מה שכתב להסתפק בדברי הראשון רבינו תנחום הירושלמי¹ הם דברים בטלים, כי רבינו תנחום הירושלמי להדיא כתב שהספר שלו [שבו ביאר ענין החלזון], הוא "ספר ביאור מילים לספר יד החזקה". ורבינו תנחום בא לבאר מהו "חלזון" שכתב הרמב"ם בהל' ציצית, ופשוט וברור שכוונתו לפרש שכוונת הרמב"ם במילת חלזון הוא לחומט. ומה שהמחבר מגשש שם בדיוקים שלו, הוא אך למותר.

שם הערה כ"ה: אקדים דברי הערה זאת להערה כ"ד כי דבריו באות כ"ד הוא ע"פ אות כ"ה הגם שלא כתב כן בהדיא.

הנה איתא בגמ' (ע"ז כח:) שלצורך אחד הרפואות צריכים ליטול "משקדי חלזוני", ופירוש רש"י "נימין בלע"ז מין חלזון" וכותב המחבר שכן הוא גם ברש"י על עין יעקב, ובדפוס ויניציא איתא "לימין", אבל בכת"י פרמא איתא לימין. והוא הכריע שהגירסא הנכונה הוא "נימין" כי לא משמע מרש"י שבא לפרש מהו חלזון, רק בא לפרש "משקדי חלזוני", ועוד הא רש"י בשום מקום אחר לא פירש מהו חלזון ולמה דוקא כאן יפרשו, ושלישית דכשרש"י פירש מילת חומט כתב או לימצו"ן או לימצ"א ולא לימ"ן, ומתוך כל אלו הכריע שהנכון הוא נימין.

ואשיב על אחרון ראשון והוא שזה פשוט שאין שום חילוק בין "לימצו"ן-לימצ"א-ולימ"ן" ותמיד מתחלף ונתוסף ונגרע תיבה כאן ושם, ואין צורך להאריך בזה. וביותר הרי הוא הביא בסמוך מרבינו יהונתן שעל מילת חומט כתב "לימין", וכי נאמר שיש

¹ [הוא חי כחמישים שנה לאחר פטירת הרמב"ם והיה ראש לכל חכמי מצרים וסוריא (עי' בהקדמה לספר "הביאור" החדש שיצא לאור) וספרו היה נפוץ מאוד בארצות המזרח והיה נמסר מרב לתלמיד אצל גדולי תימן ואף כתבו הגהות עליהם, ועד היום מביאים מדבריו גדולי התימנים להלכה מכת"י שנשתמרו בידיהם.

מחלוקת בכוונת מילת חומט בין רבינו יונתן שכתב לימ"ץ ורש"י שכתב לימצ"א אין זה אלא דברים בטלים. גם הביא שם מרבינו גרשם שעל מילת חלזון כתב "לימ"ץ", וזה עולה בקנה אחד עם רש"י בכת"י ורבינו יהונתן, ועי"ש שהמחבר יצא בדרך יחידי לשבש שם גירסת הספרים מדעת עצמו.

ובנוסף ע"ז הרי יש לנו ב' ביקיאים גדולים שרגילין אנו להשתמש בדבריהם, ספר המתרגם בסוף הגמ', וספר תרגום הלע"ז, ששניהם נקטו כגירסת רש"י בכת"י, והיינו שהם ידעו שאין שום מילה כזאת של "נימי"ץ" נמצא בלשון צרפתית, והמחבר ידע כ"ז וחלק עליהם.

ועוד שלא נמצא בידנו שום כת"י מרש"י על גמרא זה חוץ מזה של כת"י פרמא שכתוב בה "לימ"ץ", ובודאי שהכת"י הקדומים נאמנים הרבה יותר מדפוסים שהוסיפו שיבושים על הגמ' כידוע. ופשוט וברור שמדברי רש"י הללו יש ראייה שחלזון הוא חומט.

וליתר ביאור נעתיק מה שכתב א' מידידי, "בכת"י איתא "לימ"ץ", ובש"ס ווינציא איתא "לימין", בש"ס ווילנא איתא "נימין". ומסתבר לומר שהטעות נשתרבה משום שה"ץ של לימ"ץ נעשה ל"ין", וכן איתא בדפוס ווינציא "לימין". ושוב נקטע ראש ה"ל" ונעשה "נימין", וכמו שאיתא בדפוס ווילנא.

א' מהטעמים שהמחבר הכריע שלא כגירסת הכתב יד היחיד ברש"י, הוא משום שלפי גירסת הכת"י צ"ע למה דוקא על הגמ' זה "משקדי חלזוני" פירוש רש"י לימ"ץ יותר משאר מקומות בחז"ל שהזכירו מילת חלזון. אך הביאור פשוט שרש"י בא לאפוקי פירושו של רב שרירא גאון על גמ' זו (והוא גרס "משקרי חלזון", הובא מקצת הפירוש בספר הערוך, ובמלואו בפ' תשובות ופירושי רב שרירא גאון ח"ב דף תש, ובערוך השלם), וזהו כדרכו של רש"י במילת חומט שכתב לפרש מהו משום פירוש הנמצא בגאונים שלא כהבנתו כנ"ל.

שם הערה כ"ד: לא האמנתי אם לא ראיתי דברים כאלו נכתבו שחור על גבי לבן, הנה המחבר הביא מרבינו גרשם שפירוש מילת חלזון הוא לימ"ץ, ומצא רבינו יהונתן שכתב בהדיא שחומט הוא לימ"ץ, וממילא מבואר בהדיא שחלזון הוא חומט. אך מה תכסיס מצא המחבר לעקם את היושר, הוא כותב ש"אולי נפל טעות הדפוס" ברבינו גרשם וצריך להיות "לימון" כמו שאיתא לפנינו ברש"י. ובראשונה יש להעיר שהמחבר דרש דרש בהקדמתו היאך הכל הוא מה' וכל התורה נשתמרה ואם נפל טעות, הכל בסעייתא דשמיא, וכן הוא כל השקפתו, וכמדומה לי שס"ל שאפי' אם ידעין בודאי שהוא טעות, אין זה מגרע ומשתמשים במה שלפנינו, ולא ס"ל כדברי רבותינו גדולי האחרונים שששו כעל כל הון כשנתקנו השיבושים שנתהוו מחמת הדפוס, ועם כל זה כשבא לדבר שרואין מזה בכירור שמהות החלזון הוא חומט, הרי הוא מציע מדעת עצמו שאולי נפל בזה טעות.

אך באמת העיקום כאן הוא פי כמה, כי מה שאיתא לפנינו ברש"י "לימון" הוא אותו טעות המדפיסים שנתבאר באות הקודם, והמפרשים המוחזקים כבקיאים בלשון הלע"ז של רש"י היינו המתרגם וספר תרגום הלע"ז, הם העידו שאין מילה כזאת בלע"ז של רש"י וצ"ל "לימץ" וכן הוא באמת הגירסא בכת"י היחידי של רש"י, וטעות זה נפל גם באור זרוע אשר לפנינו כתוב לימון ובכת"י כתוב "לימץ", נמצא שאדרבה ברש"י צריך לומר לימץ, וכ"ז היה לפני המחבר. אך מתוך דבריו הבטילים באות כ"ה שהגירסא הנכונה שם הוא "נימון" הוא היפך היוצרות והציע שהגירסא ברבינו גרשם הוא טעות שתיבת לימץ על מילת חלזון הוא טעות, דהא אי אפשר שרבינו גרשם למד כהרבה גדולי אחרונים שכתבו בהדיא שחלזון הוא חומט, ולכן אדרבה דוקא הגירסא ברש"י שלפנינו הוא הנכון, שגם רש"י ודאי לא ס"ל כדברי האחרונים, וכי זהו כבודם של ראשונים להפוך דברי אלקים חיים שלהם.

ואסיימ הערותי בסי' זה בדברים הללו, שהחושש לכבודם של ראשונים לא יאמר שאני אלמוד רק את עצם הפשט שפירשו הראשונים דברי חז"ל, אלא עליו להכניס בלבו דרכם של הראשונים היאך חשבו והיאך באו לפרש פירושם בדברי חז"ל. כי הרבה פעמים לא מצינו פירוש מראשונים על דברי חז"ל, וצריך הלומד להבין דברי חז"ל על פי דרכי הלימוד שהנחילנו הראשונים. והנה א' מהדרכים שהראשונים כמלאכים הנחילנו להבין דברי חז"ל, הוא להבין דברי חז"ל ע"פ לשונות הערבי וארמי שהיה נהוג אז, והראשונים השתמשו בדרך זה במקומות רבים מאוד, לא רק בדברי חז"ל שנכתב בלשון ארמי, אלא השתמשו בזה אפי' בדברי תורה שבכתב, שרק קרוב ללשון ארמי, וביארו מלות המקרא ע"פ מילות דומות הנמצאות בלשון ארמי וערבי, וגם השתמשו בזה הדרך להלכה למעשה, וכן מצינו שגם חז"ל השתמשו בדרך זה להבין דברי תורתנו הקדושה, ואין כאן המקום להאריך בזה והמעייין במראה הרקיע חלק ב' ימצא את מבוקשתו. ומה שרצינו להעיר הוא שמצינו במפרשי התורה וחז"ל בכל הדורות שמילת חלזון בערבי הוא חומט, וכן הוא עד היום הזה בלשונות ערבי ארמי וסורי, וכן רבינו תנחום הירושלמי השתמש בזה כאן, ועי' בר"י אבן גנאח (ערך שבל) שכתב ששבלול הוא מה שקורין בערבי חלזון. ולא נאריך במה שהאריכו בהקונטרסים, אך זה נאמר, שהמיגע עצמו להבין דברי חז"ל ע"פ "משנת הראשונים" יש עליו לבדוק היאך השתמשו במילה זה בכל הדורות והנהוג כן יראה שהפירוש היה חומט.

סימן ג' אי חלזון דג או רק דומה לדג :

הנה הגאון מווילנא כתב למחוק גירסת הראשונים "עצמות חיה שבים" מהמשנה שכבר כתוב בו "עצמות הדג", מכיון "שכל שבים מן דג הוא כל דמות שיהיה לו", והוא נורא שרואים להדיא דס"ל להגר"א שאין שום סיבה כלל בעולם לגרוס חיה שבים מכיון שהם מן דג, ובזה א"ש דברי הרמב"ם שקרא לחלזון בשם דג שלא יהיה חולק על שאר ראשונים שמבואר בהדיא בדבריהם שאינו דג אלא מין תולעת, (וגם א"ש מאוד שלא נחלק בלשונות הרמב"ם וחז"ל). אך המחבר הרחיק לכת וכתב שרק כשנכללו יחד כל חיות

שבים אז אפשר לקרוא להם בשם דג, אבל לא כשמדברים אודות מין מסויים, והם דברים בטלים ורחוקין מהשכל לכל המתבונן מעט בדבריו, כי בודאי יכולין לקרות דבר פרטי בשם הכללי שלו.²

גם מה שכתב (עמ' ל') שדברי הגאון "מחודשים" הם דברים זרים, הלא הגאון שהוא עמוד שכל בית ישראל נשען עליו הגיה בדברי חז"ל באלפי מקומות, וכי נדחה כל דבריו מכיון שהן "מחודשים". ומה שדחה דברי הגאון מגירסת הר"ש והרא"ש אין לו שחר כלל, כי כל הנידון אם יש גירסא כזו בהמשנה, ולא אם שייך לקרות לכל מה שבים בשם דג, והגאון היה כל כך ברור עד ששינה הגירסא בזה, וזה בא לעשות מחלוקת כל כך רחוק בדעותיהם שנאמר שלדעת הר"ש והרא"ש אי אפשר לקרא לתולעת בשם כללי של דג, ולדעת הגר"א הוא כל כך פשוט עד שיש לשפוט שהגירסא המובא בראשונים הוא טעות גמור, היכן שמענו דבר זר כזה. אדרבה המוקיר דברי הגר"א עליו ללמוד ממנו עד היכן הגיע הדברים להגר"א ששם דג שייך לכל מה שבים עד ששיבש הגרסאות שהיה לפני הראשונים.

גם המחבר חולק על האבן עזרא מסברא (עמ' ל"א), וב"ה שעדיין יש לנו מי שיכול לדחות מעצמו דברי הראשונים.

ועוד תמוהים דברי המחבר שהאריך להוכיח שמוכרח לפרש בדברי הרמב"ם שדג הכוונה כפשוטו, ושמדברי הגר"א אינו מוכרח ובלאו הכי הם מחודשים, וכן דברי האבן עזרא מחודשים, ולכן הוא מסיים "ואשר על כן נראה דקשיא לדחות את כל הראשונים הנ"ל ולומר דלא כווננו לדג ממש אלא לבריה אחרת שבמים, וע"ע מש"כ בענין זה להלן ענף ג' בשיטת הר"ש והראב"ה". הלומד דבריו מתרשם כאלו יש לנו להסיק שלא כדברי הגאון והראב"ע. אבל אח"כ (עמ' ל"ד) מקשה סתירה ברש"י ומבליע בתוכו סתירה בהר"ש והראב"ה, ומהו ה"סתירה"? שבמקום אחד כתבו שחלזון הוא דג ובמקום אחר כתבו שהוא תולעת, וכתב בהבלעה לפרש דברי הר"ש והראב"ה כהאבן עזרא שכל מה שבמים יכולין לקרא אותו דג ע"ש, ותמוה שמכיון שלא מצא ישוב אחר לדברי הר"ש והראב"ה חוץ ממה שאיתא באבן עזרא והגר"א, נמצא שיש לנו עוד ב' גדולי ראשונים שמוכרח מדבריהם שכל מה שבים נקרא בשם דג כפשוטו, ומחמת זה מכנים את החלזון בשם "דג" אע"פ שהוא תולעת, א"כ כל אריכות דבריו לחלוק על האבן עזרא בטלים לגמרי. והיאך אחר שמסיק להכריע הביאור הנכון בדברי הרמב"ם בעמ' ל"א, רק ציין לדבריו שנאמרו בהבלעה בעמ' ל"ד, הלא לפי דברי הר"ש והראב"ה כל אריכות דבריו בטלים לגמרי, דוק היטב והוא נורא.

² הגם שדי במה שכתבנו למעלה, יש לדייק כן גם מלשון הגר"א גופא שכתב שכל בים הוא "מין דג" ואם הוא "מין דג" אז יכולין לקרותו בשם דג. וגם מדקדוק לשון דברי הגר"א שמביא המחבר ממס' נדה "שכל שבמים נקראים דגים" מבואר שאין כוונתו על שם הכולל כדברי המחבר, שלא כתב "ששם דג כולל הכל במים" אלא שכל מה שבמים נקראים בשם דגים ופשוט, ומה שקאי הגר"א על המשניות שמדבר באופן כללי אין בזה שום ריח של דחייה.

וביותר יש לשום לב שבדרך כ"ח הביא ראשונים שקראו לחלזון דג ובתוכם הם הר"ש והראב"ה, ובצירוף "פשטות לשון של ראשונים" אלו דחה דברי האבן העזרא מסברא כנ"ל. היתכן שידחה דברי האבן עזרא מחמת ראשונים שאי אפשר לבאר דבריהם רק ע"פ דבריו, ודי בזה לחכימה.

גם מה שדחה דברי הגר"א עם דברי החינוך, לא קרב זה אל זה, כי כל מה שכתב הגר"א הוא ששם דג כולל בלשון התלמוד כל מה שבים, וכי כעת נאמר שכל פעם שכתוב בתורה דג הכוונה לכל דבר שבים, וכן וכי נוציא מדברי הגר"א הללו שס"ל שלא כהחינוך, מה ענין שמיטה אצל הר סיני.

גם מה שכתב לישב האחרונים שהסתפקו דאולי החלזון הוא דג טהור שכוונת הברייטא "דומה לדג" לאו דוקא קתני, הוא מילתא דתמיה, וכי נאמר למשל אם היה גמ' שכותב "דומה לאדם" שהכוונה לאדם ממש אתמהה. בא וראה דעת המחבר שדברי חז"ל הקדושים שחלזון "דומה לדג" יכולין להבין שלא דוקא והכוונה לדג ממש, אך דברי הרמב"ם שכתב שחלזון הוא דג א"א להבין שהכוונה לשם הכולל ואינו אפי' לאו דוקא.

גם מה שהקשה למה כתב הרמב"ם דג והגמ' כתב דומה לדג, אין זה קשה כלל כי יש לומר שהרמב"ם לא למד כרש"י, רק למד שכוונת הגמ' שהחלזון חי בים באותו דרך וטבע שדג חי בים, כמו שכתב בספר מעשי למלך (הל' כלי המקדש פ"ח).

סימן ד' בענין אי חלזון התכלת הוא מין טהור :

בסוף הסימן הביא מהראב"ה רבינו דניאל הבבלי רמב"ן ורמ"ך שתכלת בא מדבר הטמא, ממילא נפשט כל ספיקת האחרונים בשיטת רש"י אי תכלת בא מהטהור או לא, שהגם שמצינו מרבינו בחיי שכתב שתולעת שני אינו מותר לבא מן הטמא, הא קמז ד' ראשונים שמבואר בהדיא שהתכלת בא מן הטמא ממילא אין שום סיבה לומר שמה שכתב רש"י שחלזון הוא תולעת אין כוונתו כשאר ראשונים, ובודאי שנקטינן כרוב ראשונים.

אך באמת יש הרבה יותר ראשונים שמבואר בדבריהם שתכלת בא מן הטמא, הלא המה הר"ש ראב"ד ר' נתן אב הישיבות שהביא הרב המחבר בסימן ג', ותמוה למה השמיטם כאן וכי תולעת לאו דוקא רק שם לדג "כשר" קטן הנראה כתולעת אתמהה, וכמדומה שע"ז סמך עצמו הרב המחבר להשמיטם, ואין בזה אלא דרך זר (ואין לשכוח שדברי הר"ש והראב"ד קאי על לשון הפסוק תולעת, ולדבריו בטל האפשרות ללמוד שום דבר מתורתנו הקדושה, כי בכל דבר נוכל לאמר אולי הכוונה לדבר אחרת).

וכן מוכח מהריטב"א (שבת קז.) שהביא מהרא"ה בשם הרמב"ן "דשאני חלזון שאינו בעל איברים אלא גוף אטום כחלזונות הללו שבאשפות" וכן הוא בשיטה להר"ן שם, והיינו שהיה חלזון ידוע באשפות שדומה לו החלזון התכלת, אך המחבר לא הביאם כי אולי נמצא בריה המצוי באשפות הנקרא חלזון שדומה לדג טהור, ודבריו הללו מביאין לידי גיחוך.

סך הכל הובא כאן עשרה ראשונים חוץ מרש"י שמבואר מדבריהם בהדיא שחלזון הוא דבר טמא ויש עוד ראשונים ודי בזה, ובמקום ראשונים אין מקום לדון באחרונים ואפי' אם היה האחרונים מביאים דברי עשרה ראשונים ומסתפקים להלכה עדיין היינו נקטינן כדברי הראשונים וכ"ש שלא הביאו דברי הראשונים וכל דברי האחרונים בדרך ספק בודאי שאריכות בזה אך למותר.

ובאחרונים מסתמא יש יותר משלשים אחרונים שנקטו בהדיא שהוא בא מן הטמא עי' בספר מראה הרקיע, אך המחבר אינו דן רק באחרונים המסתפקים ודנים בדברי ראשונים ולא אחרונים שכתבו באופן ברור מהו חלזון התכלת.

סימן ה' בענין צבע חלזון התכלת :

עיקר הנקודה בסימן זה להוכיח שכוונת הגמ' במה שאמרו גופו דומה לים שהכוונה שצבע הגוף הוא תכלת כצבע הים וחלזונות של היום אינם תכלת זהו תוכן כוונתו.

בראשונה יש להביא מה שאמר ידידי הרב יהושע ינקלביץ שליט"א, שהוא בקי גדול בענינים אלו, שהוא ראה בעיניו חלזונות רבים אשר נרתיקם צבע כחול, ועוד יש לציין לדברי החזון נחום (ברכות א, ב) שכתב שהכוונה לצבע ירוק שגם זה רבים מהם ירוק, וכידוע שהים ירוק או כחול.

אך עיקר כל הוכחתו לזה הדרך בביאור הגמ' הוא כנגד כל ההדרכה שנתן המחבר עצמו לכלל ישראל היאך ללמוד סוגיות הגמ' הלכה למעשה בתחילת קונטרס שלו, דשם האריך היאך אין להתחשב בתורת ראשונים שלא היה לנו כל הדורות כי הכל ברוח הקודש ובהשגחה, ואפי' בדברי הרמב"ם בספר היד יכולין לפרש כמו שנראה להאדם עצמו כנגד דבריו בתשובה עי"ש, כי הכל בהשגחה עליונה.

והנה זה דברי א' מידידי שליט"א "והנה התלמוד בבלי היה נמצא בכל מקומות שבעולם לכל הדורות, והיה ביד כל החכמים לכל אורך הדורות, ובכל מהדורות התלמוד בבלי שבידינו הן ממדינות אשכנז, הן ממדינות ספרד, הן ממדינות תימן, הגירסא הוא "גופו דומה לים". משא"כ מסכת ציצית היה נמצא רק אצל יחידים, ואף רבינו הגר"א שהשתדל להשיג כל הספרי חז"ל לא היה בידו מסכת ציצית כמו שהעיד בנו הגאון ר' אברהם בספר רב פעלים, ונדפס לראשונה בשנת תרי"א בפרנקפורט על ידי ר' רפאל קירכהיים, ובהקדמתו שם העיד על השיבושים שהיו בכת"י שלו שנעשו על ידי המעתיקים וכתב "אבל בארבע מסכתות הראשונות אשר לא יצאו עוד לאור עולם לא שלחתי את ידי להוסיף או לגרוע אף אות אחת והדפסתי אותן במומיהן ובכתמיהן". ובהקדמה לספר נחלת יעקב על המסכתות קטנות [לא היה בידו מסכת ציצית, אבל מה שכתב לענין המסכתות קטנות אחרות כמובן שייך גם במסכת ציצית] כתב "ואם ראיתי שבמסכתות הללו סותרים לתלמוד שלנו יגעתי מאד ליישבם ולתקנם בתיקון הלשון כדי שלא יהיו מתנגדים לש"ס". ואני המלקט אוסיף שכן הוא דרכו של הגר"א בכל מקומות בתוספתא

לתקן הלשון ע"פ הש"ס שלנו, ולכן מסתמא אם היה לנו הגהות קדמונים אלו על מסכת זו היה מתקנים אותו כמו שהוא לפנינו בגמרא.

וא"כ היאך איש המדריך כל עולם התורה לדון רק מדברים אשר לפנינו, הולך וכותב כל סימן הנבנה על מסכת שאין לה שום מסורת בכלל ישראל ולא היה לה שום שמירה כלל, ואם החזון איש כתב על דברי התוספתא מחמת השיבושים שהיה לו אין לנו רשות להשתמש בהם אלא לראותם בלבד, על אחת כמה וכמה דברי ברייתא זאת שהעידו שהוא מלא טעותים, וכאן אפי' החולקים על החזון"א דהיינו כל שאר גדולי ישראל בכל הדורות שהשתמשו בדברי התוספתא כאן יודו שבזה לא היה שמירה כלל, ובזה הלכה עצמו מצינו שיבוש שכתב שעולה אחת לז' שנה במקום אחת לע' שנה, אין זה אלא תימה, ונאה דורש ולא נאה מקיים.

סימן ו' מקום צידת החלזון :

הנה כתוב בקרא "תכלת וארגמן מאיי אלישא", והיינו שמקום מוצא התכלת הוא בים הגדול, ובגמ' (שבת כ"ו ע"א) איתא "אלו צידי חלזונות מסולמא דצור עד חיפה" היינו שציידים היה בכל אורך א"י מ"צור עד חיפה" אצל הים הגדול, והיודע מקומות הללו יודע שזהו מקום ארוך עד מאוד. גם הלכות קושר ומתיר למדו (שם עד:) ממה שעשו רשתות לצוד החלזונות. והרמב"ם כתב "ובים המלך הוא מצוי" וכוונתו לים הגדול כידוע, והרבה ראשונים העתיקו דבריו כמו שהביא הרב המחבר. היוצא מכ"ז הוא שמקום מוצא החלזון הוא בים הגדול, ושהצריכו ציידים לצוד אותו. אך הדבר צ"ע דמצינו ברש"י בכמה מקומות שעלה מן הים להרים וא"כ למה הצריכו ציידים. אך לכאור' אינו קשה דהא דברי רש"י קאי רק על א' לשבעים שנה שאז היה החלזון על ההרים, אבל היכן מצינו שבשאר זמנים לא היה יכולין לצוד אותו בים הגדול, והיינו שי"ל שא' לע' שנה בקל יכולין ליטלו אבל בשאר הזמנים יכולין לצודו אך היה הדבר קשה כי מלאכת הספינות היתה מלאכה מסוכן כידוע, וכן מבואר בהדיא בדברי הרדב"ז שהביא הרב המחבר, והדברים הללו פשוטים ומתוקנים.

אך הרב המחבר הביא כמה אחרונים שהסתפקו בכוונת רש"י וכתבו ע"פ דברי רש"י שדוקא על ההר צדין אותו, ובראשונה יש להעיר שזהו מילתה דתמיה עד מאוד שהיה קושרין ומתירין רשתות כדי לצוד על ההרים דבר שהוא כמו דג קטן (כלשון רש"י בשבת עד:), וכן לומר שכל צידי חלזונות שהיו מצור עד חיפה היה כולם צדין ברשתות חלזונות שעלו מהים הגדול דוקא אל ההרים, וכבר העיר בזה הבית אפרים שקשה על דרכו שהבין בפ"י רש"י ועי"ש בסו"ד.

אבל הא כבר ביאר הרדב"ז באופן ברור הגמרות ולדבריו אין כל קושיא, והרדב"ז קדם מאוד לכל האחרונים שהביא, ויתכן שאילו היה רואין דבריו היה חוזרין כי לפי דבריו הכל מובן באופן פשוט.

והנה המחבר הביא מהיד רמה והריטב"א שלא ס"ל כרש"י, וכן הוא פשטות שיטת התוס' (ומכיון שיש לנו ראשונים הנ"ל אין מקום לקושיות המהרש"ם שהביא) וכתב שכן שיטת הערוך, וכן מצינו כמה אחרונים שהביאו רש"י ופליגי עליו, באר שבע (סנהדרין צא.), דברי יוסף (שאלה לט), וכן ע"י במנחת עני (ח"ב עמ' קי"א), כל אלו חולקים על רש"י שס"ל שהגמ' בסנהדרין שיש חלזונות בהר קאי על חלזון התכלת, וסבירא להו שזה אינו. וא"כ שוב אין מקום לדון בכל האריכות בסימן זה, ולא ידעתי למה האריך כל כך בשיטה שהוא דעת יחיד ממש. וע"י בדברי המחבר שמלבד כל ראשונים הנ"ל החולקין על רש"י כן הוא גם פשטות שיטת הרמב"ם והסמ"ג ועוד הרבה ראשונים, (ומה שכתב לדחות הוא דוחק גדול ע"י בסמוך, אך אפי' לדבריו רק אין סתירה לרש"י).

ובסוף דבריו דן המחבר בדברי הרמב"ם והסמ"ג ועוד ראשונים שהחלזון מצוי בים המלח, שמשמעות דבריהם שזהו המקום שצדין אותו שלא כתבו כלום מענין מציאות החלזון על החר. ובאמת כן מוכח מדברי המהרי"ל והיה לו להמחבר להביאו כי הלא הוא ג"כ "ממשנת הראשונים", ועוד הרי דבריו מבוססים על ראשונים הללו, והוא כתב שלדברי ראשונים הללו שהחלזון נמצא בים המלח שהיום בקל יכולין למצוא אותו ולכן חשש לדינא שמא נזכה למצוא אותו. ובודאי שלא היתה כוונתו שימצא אותו היום בהרים, כי הרמב"ם והסמ"ג שהמהרי"ל הביא לא הזכירו כלום מענין חלזון בהרים, והמהרי"ל כתב שעל פי דבריהם אפשר למצוא החלזון.

והמחבר כתב לבאר דברי הראשונים הללו ע"פ דברי הרדב"ז שרק בזמן הבית עלה החלזונות להרים שלכן כתב הרמב"ם שהוא מצוי בים הגדול שכוונתו דוקא בזה"ז שאינו עולה להרים. ודבריו כאן הם סתירה לדבריו בסימן ג' שכתב שאם מצינו דבר חידוש שלא נתפרש במפרשים אחרים אין להשתמש בזה לפרש הראשונים, וכתב כן אפי' לגבי חידוש בראשונים, א"כ היאך כתב כאן לבאר עם דברי הרדב"ז הללו שהיה נס בזמן הבית שחלזונות הללו עלו להר (כן נמצא לדבריו), שלא מצינו בשום מקום אחר ושהוא חידוש עצום לבאר בזה דברי הרמב"ם (ומה שכתבנו לעיל ע"פ דברי הרדב"ז הוא רק כפי דרכו בלא זה שאין החלזון עולה היום).

אך עכ"פ יוצא מדברי המחבר שלרוב ראשונים בזה"ז יכולין למצא החלזון בים הגדול, וזכה לכוון בזה לדברי המרי"ל שכתב כן ע"פ דברי הרמב"ם, וכן לדברי הארצות החיים וכלי חמדה שכתבו כן ע"פ דברי הרדב"ז, ולכן כתבו כל אלו הפוסקים שיש לחשוש בזה"ז שמא ימצא תכלת.³

³ ומה שעמד המחבר על הרמב"ם שהשמיט דברי הגמ' "עולה א' לשבעים שנה" לפי דברי הגאון בעל משנת יעקב בספרו נר ערוך (ערך חלזון) שכתב שכוונת הגמ' הנ"ל "לזמן מרובה ע"י איזו סיבה", היינו שאין שבעים שנה אלא מספר דוגמא לזמן מרובה כמו פעם אחת בחייו כדכתיב ימי שנתינו בהם שבעים שנה, ואין הכוונה שיש נס שבא דוקא לשבעים שנה, רק עיקר כוונת הגמ' שאין כל כך מצוי סיבות המסבכים החלזון לעלות אל היבשה או קרוב לו אלא פעם א' לזמן מרובה מאוד, ולכן הוא ביקר כל כך. א"כ י"ל בפשיטות שלכן השמיטו הרמב"ם שאין בזה שום סימן, לא תיאור על גופו או דרך חיתו והוא רק הוא טעם ליקרותו.

סימן ז' דם החלזון :

הארץ להוכיח שלכל הראשונים דם החלזון הוא דם חיות ממש. ואפי' ר"ת ודעימיה שנקטו שדם החלזון שצובעים ממנו מיפקד פקיד לא פליגי אלא על זה שאין הדם שצובעים ממנו נמצא בכל החלזון רק שהוא במקום מסוים, אבל על עצם ההנחה שנקטו בתחילת דבריהם שהוא דם חיות לא חזרו מזה (עי' עמ' נ"ד). הנה המחבר סתם דבריו כאילו הם דברים פשוטים, אבל באמת טעם סתימת דבריו הוא משום שהוא הכריע שלא כהאבן האזל, דבהגהות שם מביא מהאבן האזל שס"ל שלהראשונים שדם חלזון מיפקד פקיד, יש להדם מקום מיוחד שנצרר שם ואין לו המשך ויניקה מן האיברים, ומשתנה להיות פירשא ועפרא בעלמא עי"ש, והיינו ששוב אינו דם חיות כי נשתנה לגמרי. ובאמת זהו פשטות ביאור דברי הראשונים שס"ל שדם חלזון מיפקד פקיד, דהא הם הקשו למה אין עוברים על נטילת נשמה בהוצאת דם החלזון, ותירצו דדם חלזון שצובעין בו מיפקד פקיד, והנה אם דם המיפקד פקיד הוא דם רגיל ואין בינו לדם האברים רק מקומו, כמו שהמחבר הכריע, אז נמצא שכל דם החלזון ראוי לצביעה, וא"כ היאך שיך לומר שמכיון שדם חלזון הראוי לצביעה הוא מיפקד פקיד לכן אין בו איסור נטילת נשמה, הלא כל הדם ראוי לצביעה. אלא פשוט שכוונת הראשונים שרק דם המיפקד פקיד ראוי לצביעה ולכן אין בהוצאת הדם הראוי לצביעה איסור נטילת נשמה.

וכעת נחזי למה הכריע המחבר כנגד האבן האזל, וזהו משום כי "קצת קשיא לחדש כן מסברא" (הע' ק"ב ד"ה אמנם), והמחבר כדרכו חולק מסברא על גדולים שקדמו לו, וכותב שדברי האבן האזל אינם ראויים לסמוך עליהם כי חידש כן מסברא. והרב המחבר ממשיך להביא ראיה לסברתו מדם בתולים "דהרי עצם העובדה דהדם מיפקד פקיד אינו מחייב שיאבד את השם דם וישתנה לנוזל אחר וכדמצינו בדם בתולים" (בהע' שם), היינו ש"סברת" המחבר שדם בתולים לא נשתנה ולכן "סברת" האבן האזל קשה. אך יש כאן מקום עיון, דבחידושי המהר"א אסאד (כתובות ה:) מצדד לומר שכמו שדם חלזון המיפקד פקיד צובע ולא שאר הדם, כן יש לצדד להיפך בדם בתולים שסתם דם אשה צובע ולא דם בתולים המיפקד פקיד, והיינו שכ"כ פשיטא ליה כדברי האבן האזל עד שרצה לדמות דם בתולים אל דם חלזון. ואציין עוד גדולים חקרי לב שס"ל כדברי האבן האזל, הלא המה המהרש"א על תוס' זה שאנו דנין בה במס' שבת שכתב שעל שאר הדם הוה מלאכה שאינו צריכה לגופא עי"ש, וכדבריו כתב הגר"מ בנעט בספרו מגן אבות (על סוגיא שבת עה.), וכן ס"ל לבעל שו"ת אריה דבי עילאי בספרו ארי שבחבורה (כתובות שם), וכן נראה מדברי תלמיד הכת"ס בספרו חידושי רבי יונה צבי (תרי"ג מצות מלאכת דש).

עוד הביא המחבר "ראיה" לסברא שלו שמתנגד לכל גדולי אחרונים הנ"ל מדברי הקובץ תשובות עי"ש, אך המעיין בדברי הקובץ תשובות יראה שאינו חולק על האבן האזל רק בנקודה אחת, שאין מה שנשתנה עושה אותו להיתר דהא מצינו דברים אחרים שגם הם מיפקד פקיד ועדיין באיסורם הם עומדים, וא"כ אין היסוד של האבן האזל שהדם מיפקד פקיד משתנה לדבר אחר מכריח שיהא הדם מותר. ולא נגע הקובץ תשובות כלל בדברי המחבר, ולא מצינו שהוא יחלוק על פשטות כוונת הראשונים שדם מיפקד פקיד הוא

משונה משאר דם ולכן אין עליו איסור של יציאת נשמה וכנ"ל, ודברי הקובץ תשובות הם ממש כדברי המנחת אשר (פרשת תצוה) שנתקשה בדברי בכסף משנה שהוא המקור לדברי האבן האזל ע"ש.

ועכ"ז המחבר הכריע מסברתו שכו"ע מודה לדבריו שאפי' דם מיפקד פקיד הוא דם ממש ולכן סתם דבריו שנכתבו בחלק העליון של הקונטרס.

אך באמת אם היה המחבר רוצה לא רק לסמוך על סברת עצמו, היה יכול להביא מקור מפורש מהנימוקי הגרי"ב על המהרש"א הנ"ל, שלדבריו יוצא שבעצם כל דם החלזון ראוי לצביעה, אך כבר הבאנו ששאר אחרונים לא ס"ל כהנימוקי הגרי"ב.

עוד כתב שיש מחלוקת ראשונים אי דם חלזון מיפקד פקיד או לא, וכוונתו בזה כמו ששמענו ממנו שלפי שיטתו א"א להכריע בין הראשונים אפי' היכא שפליגי במציאות, ולא נאריך בזה ורק אכתוב שגם בזה נקט דרכו בקודש לחלוק על האחרונים, והוא חולק כאן על החת"ס (חידושים נדה יח. יו"ד סי' קסז) וכן שמענו ממנו שלא ס"ל כהחת"ס, וב"ה שמצוי בינינו אנשים גדולים חקרי לב שיכולין לחלוק על החת"ס, אך כנגדו יש השבט הלוי (אסיא מב-מג דף 39) שנקט כדברי החת"ס, וגם הקהלות יעקב (כתבי קהלות יעקב החדשים פסחים סי' קי"ט) נקט כן, וכן הוא בתוס' יו"ט (שביעית פ"ו מ"א), וכן אמר הג"ר שלמה מילר שליט"א אל המחבר שלפעמים מכריעים בין הראשונים ע"פ המציאות, ודי בזה להמתבונן.

סימן ח' בענין תכלית הסממנים שמטילין ביורה לצביעת תכלת :

הנה המחבר הביא מרבינו בחיי נוב"י ולשד לשמן שתכלית הסממנים הוא כדי שהצבע יתפוס בצמר, וכן מצינו בעוד ראשון והוא הריב"ן על גמ' זה. והמחבר רצה לדייק בהרמב"ם שלא כרבינו בחיי, הגם שכל דברי בחיי לקוחים מהרמב"ם ורק הוסיף כמה מילים. ונראה שא"א לומר הכי כי בודאי רבינו בחיי הבין בכוונת הרמב"ם כמו שכתב, ואדרבה דרכו להביא ראשונים באריכות כמו שמצינו הרבה פעמים בהביאו דברי רבינו הרמב"ן, ופשוט שרבינו בחיי הבין שהרמב"ם רק קיצר דבריו בפעם השניה ולא כתב תכלית הסממנים כי סמך על דבריו הראשונים. וכן דרך רבינו בחיי תמיד להעתיק דברי הרמב"ם סתם, וקשה לקבל שישנה מדברי הרמב"ם בסתם כשיודע שחולק על הרמב"ם. ובאמת מאותו דיוק עצמו של המחבר נראה להוכיח כדברי רבינו בחיי, כי מכיון שרואין שהרמב"ם הטריח עצמו בראשונה לפרש למה באים הסממנים, למה סתם דבריו בפעם השניה, וכי ס"ל שכ"כ פשוט שלא כב' ראשונים רבינו בחיי והריב"ן וב' אחרונים הנזכ' ולשד השמן שלא הצריך לפרש תכלית ביאת הסממנים בפעם השניה, בודאי א"א לומר כן, וע"כ שסיבת השמטת הטעם בפעם השניה הוא משום שסמך על דבריו הראשונים.

ואסיים מעין הפתיחה שלא הערנו רק זעיר פה ושם, והמעט יעיד על הכל. ובכלל לא נגענו ולא פגענו בשום בירור מהו החלזון הראוי לצביעת תכלת ע"פ חז"ל גאונים ראשונים ואחרונים, כי המחבר רק דן באיזו מקומות בודדות בראשונים ועשה בשלהם כמו בשלו. וב"ה שזכינו שהקב"ה הנחיל לדור האחרון לאלו המאמינים בדברי גדולי ישראל "בכל" הדורות, דברי גדולי האחרונים שהצביעו באצבע מהו החלזון הנצרך למצות ציצית, ועשינו דבריהם עטרה לראשינו, וזכו כבר רבנים ראשי ישיבות ותלמידי חכמים ושאר עמך הקדושים לאלפים ולרבבות להטיל תכלת בציציותיהם. ובודאי שבהמשך הזמן יתקבלו הדברים הפשוטים אצל כל עם ישראל הקדושים המשתוקקים לעשות נחת רוח להבורא עולם מלך ישראל וגואלו.